

A nyelvelmélet és a nyelvtörténet viszonya a 19. századi nyelvtudományban

Cser András, PPKE BTK

Ez az előadás a nyelvelmélet és a diakrónia viszonyát tudománytörténeti szempontból vizsgálja az egyik legkritikusabb időszakban, a 19. században.

A diakrón nyelvészet „nagykorúvá”, komoly tudománnyá válásának, ahogyan az a 19. század folyamán zajlott, hatalmas irodalma van. Egy fontos aspektusa mégis elsikkadt a tudománytörténeti vizsgálódásokban, jelesül éppen az elmélet, az absztrakció szerepének a változása a század utolsó negyedében, nagyjából az ógrammatikus–újgrammatikus generációváltás idején. Ez egyáltalán nem csupán tudománytörténeti kuriózum, hiszen az ekkor lefolytatott viták és azok kimenetele a mai napig meghatározzák a diakrón nyelvészet elvi alapjait éppen a két hagyományosan központi területen, a morfológiában és a fonológiában. Ennek az előadásnak a célja annak bemutatása, hogy hogyan helyeződött át a súlypont az előbbiről az utóbbira, és hogy hogyan változott meg az empirikus és az elméleti (vagy ahogy akkor hívták: filozófiai) irányultság szerepe és mibenléte.

A 19. század első felében és közepén a hangtan alapvetően igen absztrakt tudomány volt, nagyívű magyarázó sémáival és az artikulációs részletek (sokszor kényszerű) hanyagolásával, a valódi fonetikai fölfedezések teljes ignorálásával sokkal inkább tűnik egyfajta ős-fonológiának, mint általános értelemben vett hangtannak. Emellett alárendelt szerepet játszott a morfológiához képest, amely voltaképpen maga volt a nyelvelmélet az 1870-es évekig. Nagyszabású evolúciós modelljei, bár az empirikus megalapozottságnak szinte teljesen híján voltak, meghatározták a nyelvről való gondolkodást.

Az újgrammatikus fordulat jól ismert vonatkozásai (a hangtörvények kivétel nélkülsége, az analógiás változások előtérbe helyezése és pszichológiai magyarázata) kissé megtévesztő módon elfedik a 19. század utolsó negyedének valóban érdekes elméleti újításait. Az egyik legfontosabb a fonológia és a morfológia viszonyának megfordulása, a morfológiai rekonstrukciók módszertani alárendelése a fonológiai rekonstrukciónak – ez a mai napig a történeti és összehasonlító nyelvtudomány egyik alappillére.

A másik, aminek a feldolgozásával a szakirodalom a mai napig adós, az elméleti irányultság, az absztrakció kérdése. Közudomású, hogy az újgrammatikusok a hangtani vizsgálódásokat empirikus alapra igyekeztek helyezni, ennek a törekvésnek a része volt az is, hogy a beszédfiziológiát beemelték a nyelvtudományba, és a hangváltozások magyarázatait rá alapozták. Ezzel egyidejűleg erőteljesen elhatárolódtak a korábbi sematikus, elemi értelemben absztrakt modellek alkalmazásától mind a hangtanban, mind a morfológiában. Mikor azonban Karl Brugmannt a szigorúan (és mai fogalmaink szerint is helyesen) alkalmazott módszertan olyan alapnyelvi rekonstrukciókhoz vezette, amelyek közvetlen leánynyelvi reflexei nem voltak már kimutathatóak, paradox módon éppen az absztrakciót vetették szemére az előző generáció képviselői.

Amikor azután a korszak második nagy módszertani és elméleti fordulatát előrevetítve Saussure *Mémoire...* c. monográfiájában a fonológiai és a morfológiai rendszer koherenciáját alapul véve érvel egy empirikusan akkor még alá nem támasztott, csak jóval később igazolt rekonstrukció mellett, az újgrammatikusok rendkívül tartózkodó reakciója ismét csak az absztrakció problémájával függött össze. Mivel az általa posztulált, később laringálisnak nevezett mássalhangzók az akkor ismert indoeurópai nyelvekben nem voltak megtalálhatóak, empirikus adatoltság híján újgrammatikus kortársai többnyire nem vettek tudomást zseniális fölfedezéséről.

Az előadás újdonsága és tanulsága annak bemutatása, hogy az absztrakció szerepe, megítélése és „locus”-a a század folyamán ciklikus változásokon ment át, amelyek a későbbi nyelvtudomány fejlődését is meghatározták.

Bibliográfia

- Bopp, Franz (1833–52) *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Lithauischen, Altslawischen, Gotischen und Deutschen*. Berlin: Dümmler.
- Brugman, Karl (1876) 'Nasalis sonans in der indogermanischen Grundsprache' *Studien zur griechischen und lateinischen Sprachwissenschaft* 9:285–338, 469–470.
- Brugman, Karl (1879) [Saussure (1879) recenziója] *Literarisches Centralblatt* 1879/24: 773–4.
- Brugmann, Karl (1886–92) *Kurze Vergleichende Grammatik der Indogermanischen Sprachen*. Strassburg: Trübner.
- Kempelen, Wolfgang v. (1791) *Mechanismus der menschlichen Sprache...* Wien: Degen
- Paul, Hermann (1880) *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle.
- Saussure, Ferdinand de (1879) *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*. Leipzig: Teubner.
- Schleicher, August (1859) 'Zur Morphologie der Sprache' *Mémoires de l'Académie des Sciences de St-Pétersbourg* 1:1–38.
- Schleicher, August (1861–2) *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Weimar: Böhlau.
- Sievers, Eduard (1876) *Grundzüge der Lautphysiologie...* Leipzig: Breitkopf und Härtel.
- Trubetzkoy, Nikolai S. (1939): *Grundzüge der Phonologie. Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 7
- Verner, Karl (1876) "Eine ausnahme der ersten lautverschiebung." *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 23.97-130.
- Wilbur, Terence H. (ed. 1977) *The Lautgesetz-Controversy: A Documentation (1885–86)*. Amsterdam: Benjamins.